

М.КАШГАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТ-Т ТҮРК” СӨЗДҮГҮНҮН ИЗИЛДЕНИШИ

|| *Макалада М.Кашгаринин «Дивану лугат-т түрк» сөздүгүнүн түркологияда, кыргыз тил илиминде изилдениши жана которулушу жөнүндө сөз болот.*

Тилдин тарыхынын элдин тарыхы менен байланыштуу экендиги тилдин коомдук табияты менен шартташкан. Тил өзгөчө коомдук көрүнүштөргө жатат. Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, ал коомдун өнүгүшү

менен тыгыз байланыштуу. Башка коомдук көрүнүштөргө караганда тилдин спецификасы бөтөнчөлүктөрү менен мында: тил адамдардын байланыш куралы катарында, өз ара пикир алышып,

түшүнүп туруунун куралы катарында, турмуш жагынан кишилердин ишинин бардык тармактарында биргелешип иштөөнү жолго коюу мүмкүнчүлүгүн берүүчү курал катарында коомду тейлеп турат. Мына ошентип тилдин тарыхын ал тилдин ээси болгон элден, элдин тарыхынан ажыратып кароого болбойт (К.Сартбаев, 1987, 161-162 бб).

Махмуд Кашгари эмгегинде түрк тилинде сүйлөгөн элдер тууралуу, алардын орун алган аймагы, кайсыл эл менен коңшулаш жашагандыгы, достук мамилесинде болушу, каада-салттары, маданияты ж.б. жөнүндө сөз кылгандыгы бул эмгекти энциклопедиялык эмгек катары кароого болот.

Махмуд Кашгаринин атактуу “Түркий тилдер сөз жыйнагынын” табылышы жана аны басмадан чыгаргандар тууралуу кыскача токтоло кетели. Бул баалуу эмгек биринчи жолу Түркиядан табылган. Аны китеп дүкөнүнөн китепкөй аалым Али Эмири (1857-1923) таап алат да, андан соң Бильге Клисли Рифат 1915-1917-жылдары Анкарадан басып чыгарат. К.Рифат (1973-1953) Килис шаарында туулуп башталгыч билим алган. Ал 1888-жылы Стамбулда мугалимдер мектебин аяктап, лицейлерде, араб, түрк тилдеринен сабак берген, кийин Стамбул университетинин адабият факультетинде иштеген. Килистик мугалим Рифат түрк адабиятынын тарыхы боюнча эмгектердин автору жана араб, перс тилдеринен бир нече адабий эстеликтерди которгон. Анын эң көрүнүктүү эмгеги “Диван лугат ит-түрк” болуп калды. Окумуштуу өзү билемдик кылып жазма нускага бир катар оңдоолорду, кошумча белгилерди киргизгенине карабастан, сөздүктүн андан аркы жашоосуна эбегейсиз эмгек сиңирген. Дал ушул басма нуска немец, түрк, өзбек тилдерине которууга негиз болгон.

“Дивандын” жазма нускасынын (көчүрмөсү) Түркиядан табылып, басма нускасынын жарык көрүшү менен эле дүйнө жүзүндөгү түркологдордун көңүлүн өзүнө бурган. Алсак, орус окумуштуусу В.В.Бартольд (1869-1930) 1921-жылы “Махмуд Кашгаринин Сөздүгүнүн мазмунуна сереп (обзор) жана ага көчүрмөлөр” деген макаласын арнаган. Ошондой эле С.Е.Малов (1880-1957) да кайрылып, “Байыркы түрк жазуу үлгүлөрү” (1926), “Байыркы түрк жазма эстеликтери” (1951) аттуу эмгектеринде пайдаланган.

1927-1928-жылдары өзбек окумуштуусу А.Фитрат “Дивандагы” ыр-макалдарды өзбекчеге которсо, 30-жылдардын башында Г.С.Ходжаевдин жетекчилиги менен азербайжан тилине которулуп, 1939-жылы аяктаган, 11 папкадан турган варианты, тилекке каршы, жарык көргөн эмес. 60-жылдары А.Демирчизаде баштаган А.Жапар, Ж.Эфендиев өңдүү авторлор тобу уланткан, бирок ал да жарык көргөн эмес.

1958-жылы түркмөн окумуштуусу С.Ахаллынын “Махмуд Кашгаринин сөздүгү жана түркмөн тили” аттуу эмгеги жарык көрүп, “Диван” менен түркмөн тилиндеги окшоштуктарга жана айырмачылыктарга токтолгон.

Атактуу сөздүктү өзбек окумуштуулары С.Мугаллибов, А.Абдрахманов, К.Махмудовдор да изилдеп бир катар эмгектерин жарыялашкан. Алсак, 1967-жылы өзбек окумуштуусу С.Мугаллибов М.Кашгаринин “Дивану лугат ит-түрк” (Котормо, түшүндүрмөлөр, изилдөөлөр) аттуу докторлук диссертациясын жактаган.

Көрүнүктүү советтик араб таануучу, өзү палестиналык араб, Казань университетинин тарбиялануучусу, Азербайжан мамлекеттик университетинин профессору П.К.Жузе (1871-1942) “Дивандын” жазылган

мезгили, доору, жаралышы ж.б. боюнча кыйла баалуу маалыматтарды берген.

Белгилүү чыгыш таануучу, араб жана түрк тилдерин изилдеген Т.А. Боровкованын “Грамматический очерк языка “Дивану лугат-ит –түрк” Махмуда Кашгари” (1966), Х.Г.Нигматовдун “Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуд Кашгарского”(1970), казак түркологу В.У.Махшировдун “Собственные имена в памятнике Х. В. “Дивану лугат ит-тюрк” М.Кашгарского” (1980), А.Р.Рагимовдун “Дивани-лугати-тюрк” Махмуд Кашгари и лексика азербайжанского языка” (1985), ж.б.Эмгектери да “Кашгари таануу” илимине кыйла салым кошушкан. Алсак, Рагимов Ариф Рагим оглы диссертациясынын “Диван” жана азыркы азербайжан адабий тилинин лексикасы” аттуу экинчи бөлүмүндө “Дивандын лексикасын азыркы азербайжан тилинде эч өзгөрүүсүз сакталган сөздөр, фонетика-морфологиялык, семантикалык жактан өзгөрүүгө учураган жана мааниси сакталган уңгү түрүндөгү сөздөр деп төрткө бөлгөн.

1966-жылы чыгыш таануучу, араб тили боюнча адис, түрколог Т.А.Боровкова Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ит-түркүнүн” тилинин грамматикалык очерки” аттуу кандидаттык диссертациясын жактаган. Орус окумуштуусу И.И.Умняков М.Кашгари чийген дүйнөнүн картасын кенен чечмелеп чыккан.

1971-жылдын 7-9-октябрында Өзбекстандын Фергана шаарында ССР Илимдер Академиясы менен Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ит-түрк” сөздүгүнүн 900 жылдыгына арналган түркологдордун Бүткүл союздук конференциясы түрк лексикографиясынын ата-сы Махмуд Кашгаринин “дивану лугати-т түркүн” изилдөөгө олуттуу салым кошкон маанилүү этаптардан болуп калды. Анда А.Н. Кононов, С.Г.Кляшторный, М.Ш.Ширалиев, А.М.Демирчизаде өңдүү жыйырмадан ашык белгилүү илимпоз окумуштуулар катышып, докладдарды жасашкан. Ферганадагы конференцияда Кыргызстандан Б.Орузбаева, Б.Осмоналиева, Ө.Караевдер катышып, мазмундуу доклад жасашкан. Бул конференциянын материалдары Азербайжан ССРинин борбору Баку шаарында чыгуучу “Советская тюркология” журналынын бүтүндөй бир санын ээлеп, толугу менен басылып чыккан.

Бүтүнкү күнгө чейин “Дивану лугати-т түрк” тууралуу англис, немец, түрк, орус ж.б. тилдеринде жарык көргөн илимий изилдөө иштери, монографиялар бир канча, ага кошумча басма сөздө, интернет булактарында жарыяланган макала, эскерүүлөр, чакан илимий изилдөө иштери миңдеп саналат.

Жогоруда айтылгандардан сырткары, чет өлкөлөрдө жана мурунку Советтер Союзунун аймагында “Диван лугат ит-түрккө” тиешелүү көптөгөн изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Алардын бири 1972-жылы Улуу Британияда жарыкка чыккан Дж.Клозендин “13-кылымга чейинки түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү” аттуу эмгеги болуп эсептелет. Бул эмгекте 1941-жылы сөздүктүн Бесим Аталай тарабынан даярдалган факсимилесинен көптөгөн материалдар камтылган.

1982-1985-жылдары Америкада Роберт Дэнкофф жана Дж.Келли тарабынан “Диван лугат ит-түркүн” англис тилине которулуп чыгышы жазма нускага таянып, жаңы илимий түшүндүрмөлөр жана Индекс менен жабдылгандыктан, Кашгари таануу илиминдеги эң маанилүү эмгектерден болуп калды.

Жогоруда көрүнүп тургандай, “Диван лугат ит-түрк” өзүнүн кайталангыс баалуу мазмуну менен

өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан баштап эле дүйнө жүзүндөгү түркологдордун көңүлүн өзүнө буруп, жүйөлүү кызыгууларды жараткан. Кыргыз окумуштуулары бабабыздын баалуу мурасына салыштырмалуу кеч кайрылышты. Тарых илимдеринин доктору, профессор Тынчтыкбек Чоротегиндин “Диван лугат ит-түрк” боюнча докторлук диссертациясын жактап, 1990-жылы китебин чыгарышы бул багыттагы жана барандуу салым болуп эсептелет. Ага чейин 1975-жылы КМУнун кыргыз тил илими кафедрасынын окутуучусу Зеби Мусабаева академик Б.М.Юнусалиевдин жетекчилиги менен “Махмуд Кашгаринин “Диван лугат-ит түркүндөгү омонимдер” аттуу кандидаттык диссертациясын өзбек тилинде жазып коргогон. Ошондой эле 2002-жылы Д.Б.Саттаркулов проф.Т.Акматовдун жетекчилиги менен “Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ит-түрк” эмгеги жана кыргыз тилиндеги лексикалык жалпылыктар жана айырмачылыктар” аттуу темада кандидаттык диссертациясын коргогон.

2010-жылды Кыргыз Республикасынын Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил адабият институту проф.А.А.Акматалиевдин жетекчилиги менен “Кашгаринин жылы” деп жарыялап, бүтүндөй эки жылга жакын М.Кашгаринин “Диван лугат ит түркүн” изилдөө боюнча атайын пландуу изилдөө иштери жүргүзүлүп, бир катар олуттуу иштер аткарылды. Буга мисал катары отуздан ашык окумуштуу, илимпоздордун макаласын камтыган “Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты”(2011) аттуу жыйнакты жана Г.Т.Жаманкулованын “Махмуд Кашгаринин “Диваны” жана баяндоочтун трансформацияланган формалары” аттуу эмгегин көрсөтүүгө болот.

2011-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги А.Акматалиевдин демилгеси менен, Бишкек гуманитардык университетинин окумуштуулары: филология илимдеринин доктору Таалайбек Токоев менен Кубатбек Кошмоковдордун Сөздүктүн 1-томун, 2012-жылы 2-тому, 2013-жылы 3-томун кыргызча которуп чыгарышып, өлкөбүздүн маданий турмушундагы көрүнүктүү окуя болуп калды. Ошондой эле 2013-2014-жылдары Улуттук илимдер академиясынын кызматкерлери Абдувалиев Ибрай, Толубаев Мамыр, ЖАМУнун окутуучусу Оморов Айтмамат, КУУнун доценти Султаналиев Ишенбектердин биргелешкен аракетинин натыйжасында “Диван лугаттын” кыргызча толук котормосу жарык көрдү, башкача айтканда, кыргыз окумуштуулары кеч которушса да, Сөздүктүн эки бирдей вариантын жарыкка чыгарышып, өзгөчө иш кылышты.

Эски жазма эстеликтерди туура окуу жана которуу талыбаган эмгекти жана билим, тажрыйбаны талап кылары белгилүү. Буга чейин “Диван лугат ит түркү” Б.Аталай түркчө (1939-1941), С.Муталлибов өзбекчө (1960), Ибрахим Мути, Имин Турсун ж.б. уйгурча, А.Егеубай казакча (1997), З.Ауэзов орус тилине (2005) которушкан. Алар 1917-жылы Түркиядан чыккан К.Рифаттын басма нускасынан алышкан. Ал эми кол жазманын факсимилеси 1990-жылы гана чыккандыктан, түп нускадан которууга А.Егеубай менен З.Ауэзова гана мүмкүнчүлүк алышкан. А.Егеубай түп нускага эмес, басма нускага (1917) жана Ташкенттен чыккан басылмага гана таянган. З.Ауэзова түп нускага кайрылган жана англис, араб тилдерине эркин сүйлөгөндүктөн, англис тилиндеги Р.Денкофф, Дж.Келлилердин котормосу, илимий изилдөөлөрү эске алынып, өз алдынча жакшы которгон. Мурунку котормолордон айырмаланып, сөздөрдүн маанисин орусча так

берген. Бир гана кемчилик ал түрк тилдерин жакшы билбегендиги көрүнүп турат. Ошондой эле басма ишинен кеткен техникалык каталар бар.

Жогоруда белгилегенибиздей, түрк жана чет тилине которгон авторлор жалпы эле түркология илимине баалуу салым кошушту десек болот. Көз майын корутуп окуп чыгуу, жети миңден ашык сөздүн ар бирин чечмелеп, маанисин тактап чыгуу эмне деген эмгек. Бирок илим деген илим. Ал тактыкты сүйөт. Анан да “талкуудан тактык жаралат” деген учкул сөз бар эмеспи. Ошондуктан биз котормолордогу айрым бир байкоолорубузду ортого салалы.

“Диванды” биринчи немец тилине которгон Карл Брокельман болгон (1928). К.Брокельман (1868-1956) Ростокто төрөлгөн. Ал 1886-жылы Росток университетине өтүп, араб, байыркы еврей, армян, санскрит, европа жана түрк тилдерин үйрөнгөн. 1890-жылы университетти бүткөн соң, Страсбургда гимназияда араб тилинен сабак берген. 1893-жылы докторлук диссертациясын жактаган да, Стамбулга барып байыркы кол жазмаларды изилдеген. Мекенине кайтып, Берлин университетинде иштеген. 1918-жылы Галль университетине, 1932-жылы Бреслау университетине ректор болгон. Түрк, сирия, аккад, копт тилдери боюнча лекция окуган. К. Брокельман немец жакынкы чыгыш коомунун ардыктуу мүчөсү, чыгыш таануучулардын англис, француз коомдорунун мүчөсү, көптөгөн академиялардын корреспондент-мүчөсү. Ал араб, эски өзбек, түрк жана башка тилдери боюнча бир катар эмгектерди жазып, Чыгыш элдеринин тарыхы, адабияты боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Алардын эң маанилүүлөрүнүн бири – “Диван” болуп саналат. Сөздүктүн немецче котормосу индекс болуп саналат да, айрым учурларда М.Кашгаринин “Диванынан” мисалдар келтирилет.

Түрк окумуштуусу Бесим Аталайдын (1882-1965) 1934-1943-жылдары “Диванды” түрк тилдерине которушу маанилүү этаптардан болуп калды. Ал жазма нускага таянуу менен көптөгөн маанилүү тактоолорду киргизген. Б.Аталай Кутахе областынын Ушак каласында туулган. Башталгыч жана орто билимди медреседен алып, 1906-жылы Стамбулда окуусун бүткөн соң, Турциянын түрдүү шаарларында перс, араб, түрк тилдерин окутат. Анкара университетинин профессору болот. Ал Түрк лингвистикалык коомун негиздөөчүлөрдүн бири. Ошондой эле ыр, драма, аңгеме жыйнактарынын автору, элдик оозеки чыгармаларды жыйнап, басмадан чыгарган. Б.Аталай “Диванды” түркчө которуп, 1-тому 1939-жылы, 2-тому 1940, 3-тому 1941-жылы, индекси 1943-жылдары Анкарада жарык көргөн.

Б.Аталай кириш сөзүндө “Диванды” изилдегендер, К.Брокельмандын кошкон салымы, которуудагы кыйынчылыктар, тутулган ыкмасы, өзүнө чейинки К.Рифат, Бай Атифтердин иштеген иштери, кетирген кемчиликтери тууралуу жазып келип, мындай дейт: “Эгер мен жалгыз болсом, Тил курулушундагы бай китепканадан пайдаланбасам, Чыгыш түркчөсүн жана орусчаны эң жакшы билген иним Бай Абдулкадыр Инан болбосо, отуз беш жыл бою түрк тилин окубасам, сүйүү, каалоо менен киришпесем, анда мен бул ишти мынча жакшы жаза албайт болчумун. “Дивану лугат ит түрк” бир казына, бул китептин үстүндө иштөө үч-төрт кишинин колунан келбейт. “Дивандын” үстүндө жүздөгөн адамдар иштеп керек (1939, 1-т., 36-б.).

Атактуу эмгекти басмадан чыгарган Килисли Рифат, кийин котормочу Бесим аталай дагы текстин ай-

рым жерлерин калыбына келтириш үчүн көп эмген кылышкан, бирок окумуштуулар бул оор иш алар тарабынан ойдогудай аткарылган деп айтыш кыйын экендигин кыйытышат. Алар айрым жерлерин божомолдоп оңдошсо, айрым жерлерине кошумча белгилерди коюп жиберипкен. Буга, “Дивандагы” сөздөрдүн көпчүлүгү азыркы түрк тилинде кездешпегендиги, ошондуктан авторлордун аны так чечмелеп окуй алышпагандыгы да себепкер болгон. К.Рифат айрым сөздөрдү болжолдуу эле калыбына келтирсе керек, же М.Димашкы көчүргөндө (1266-ж) харажат коюлбагандыктан ката кеткен. М: сирил, сарул (З.А.), сырылды (С.М.). Бул сөздөр түрк тилдеринде жок, берген мааниси – сүртүлдү (өзб., кырг.), сүрүлдү(каз.).

К.Рифат омонимдерди бир жерге берип, топтоп койгон, чындыгында эки башка берилиши керек эле. Ошондуктан окумуштуулар бүгүнкү күнгө чейин “Диванда” канча сөз камтылганын так айта албай келишүүдө.

Б.Аталай “Диванды” жөн гана которуп койбостон, жазма жана басма нускаларды салыштырып текстологиялык иликтөө жүргүзгөн, Бай Атиф, Бай Килисли кетирген кемчиликтерди оңдоп, калтырып кеткен айрым сөздөрдү калыбына келтирген. Б.Аталай: “Сөздөрдү алгач эски араб тамгалары, андан соң жаны тамгалары менен жаздык, бул иштин бир аз узарышына алып келсе да, биздин туура эмес окуган сөздөрүбүздүн жанына арабча жазылышы кийин, бизден кийин да туура жазууларына жардам болог” – дейт (1-т., XXX! Б.). Бул жазуу тартиби сөздүктү башка түрк тилдерине оодарган котормочулар үчүн бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жатат.

Андан кийинки “Дивандын” котормосу үч томдук түрүндө (1960, 1961, 1963) Ташкентте өзбек тилинде жарык көргөн. Төртүнчү тому – индекс. Анын автору Салих Муталлибов 1900-жылы Ташкент шаарында төрөлгөн. Атасы мугалим болгондуктан, алгачкы сабатын үйүнөн алган, андан соң медреседен уланткан. Ал чыгыш адабиятын иликтеп, араб, перс тилдерин билген.

1927-30-жылдары Самарканддагы педагогикалык академияны аяктаган да, 1944-жылы кандидаттык диссертациясын, 1967-жылы Махмуд Кашгаринин “Девону лугат-ит-түркү” (котормо, Түшүндүрмөлөр, иликтөөлөр) аттуу доктордук диссертациясын жактаган. 1960-1967-жылдары “Диван лугат ит-түркүн” өзбекче котормосунун үч томдугу жана индекси Ташкенттен жарыкка чыккан. Анда түрк уруулары жөнүндө маалымат, макалдар жана орус тилинде грамматикалык түшүнүктөр ж.б. берилген. Советтер Союзундагы түрк тилдүү элдер “Диван” менен биринчи жолу С.Муталлибовдун котормосу аркылуу таанышышты.

С.Муталлибов өзүнүн кириш сөзүндө, кошумча материалдарында “Диван” жана анын автору, эмгек жаралган доор, ж.б. маалыматтар менен катар, өзбек жана орус тилдеринде сөздүктүн фонетика-лексикалык, грамматикалык байлыгы, түзүлүшү тууралуу кеңири илимий макаласын берип, андагы макал-ылалактарды өзүнчө бөлүп көрсөткөн.

Кашгарлык Исмаил Дамолла “Диванды” уйгурчага 1946-жылы эле которо баштап, 1-тому бүткөн. Бирок аягына чыкпай калган. Кийин “Диван лугаттын” уйгурча котормосун Ибрахим Мути, Имин Турсун жетектеген авторлор тобу ишке ашырышып, 1981-жылы 1-тому 10.000 нуска менен чыгып, экинчи тому 1983-жылы, үчүнчү тому 1984-жылы жарык көргөн. Ошентип уйгур котормочулары да М.Кашгаринин

улуу мурасын жандардырууга өздөрүнүн чоң салымдарын кошушту. Авторлордун эмгеги мактоого арзыйт. 2008-жылы үч томду бириктирип, латын тамгасы менен транскрипциялап, түстүү шрифтер менен, полиграфиялык жактан мыкты жасалгалап басмадан чыгарышып, эң сонун иш кылышты. “Дивандын” уйгур тилине которулушу чоң мааниге ээ, себеби көөнө түркий тилдеринин лексикалык байлыгы уйгур тилинде да арбын сакталып калган.

Ибрахим Мути, Имин Турсун ж.б. авторлор бул эмгеги менен “Диванды” уйгурча сүйлөгүп, чоң иш жасашкан. Мында алар кирип бөлүмүндө уйгур элинин тарыхына кеңири токтолушуп: “Атактуу уйгур аалымы М.Кашгари”, 840-жылы уйгурлардын тышкы тогуз уруусунан болгон йагмалар менен карлуктар Иле, Жети-Суу менен Чу райондорунда, илгерки уйгур кагандыгынын түндүк аймагында Баласагынды борбор кылган бир акимчилик курду” (1981, 1-т., 2-б.), “9-кылымдын аягында уйгур, карлук урууларынын башчылыгы менен чоң бир акимчилик түзүлдү. Бул акимчилик “улук”, «кең», жана “күн багыш жак” деген маанилерди билдире турган “кара” наамы менен “кара хандар” деп аталды” (1-т., 3-б.), “Идикут же Карахандар доорунда маданий жашоонун гүлдөшү менен бирге, илимий адабият мурунку тогуз уйгур (тогуз гуз) үрп-адаты боюнча дагы да өнүктү” (1-т., 6-б.), “Карахандар байыркы уйгур маданиятын билдирип, Чыгыш араб-ислам падышачылыгына таасир көрсөткөн эле” (1-т., 10-б.), - деп Карахандар династиясын бир гана уйгурлар негиздеп, ал доордогу илим жана маданият, тил жана дин өңдүү коомдук көрүнүштө бир гана уруга тиешелүүдөй сүрөттөшөт. Андан ары: “...Карахандар туюнткан уйгур тили, адабияты же маданияты түрк элдеринин жалпы-ортоток тил, адабиятына же маданиятына үлгүлүк ролун ойноду”- дешет (1-т., 10-б.). эгер андай болсо, эмне үчүн М.Кашгари уйгур тилин таза, негизги тилдерине кошпой жатат? Ал: “Кыргыз, кыпчак, өгүз, тохсы, йагма, чигил, ограк, чарук уруулары бир түрдүү таза түрк тилдеринде сүйлөшөт”, “Тилдердин жеңили өгүз тили, ал эми тохсы жана йагма тилдери таза жана туура”, “уйгурлардын... өз ара сүйлөшө турган дагы бир өзгөчө тили бар”,-деп жатат?

Илимий принцип боюнча сөз жандуу тилдин контекстинде жашап керек, башкача айтканда, колдонулуш керек. Тилекке каршы, уйгурча котормосунда биринчи жазылып турган сөздөрдүн басымдуу бөлүгү азыр жандуу колдонулбайт. Мындай которулган сөздөр баштап аяк кездешет, анын баарын келтирүү мүмкүн эмес, ал үчүн сөздүктү кайра баштап аяк көчүрүп чыгышыбыз керек. Мындай мамиле илимий принципке жатпайт. Муну биз М.Кашгари “атактуу уйгур аалымы экендигин” тастыкташ үчүн, “Дивандын” тилин азыркы уйгур тилине жасалма жакындатуу деп түшүнөбүз.

Биз “Түркий тилдер сөз жыйнагы” – бул жалпы түрк элдери үчүн бирдей орток мурас экендигин унутпашыбыз керек.

1997-жылы “Түрик Сөздигин” Аскар Егеубай казакчага которуп, Казак Республикасынын Президенти Нурсултан Назарбаевдин жолдомосу менен Алмата шаарында үч томдук болуп басылып чыкты. Муну менен А.Егеубай жалпы түркологияга зор салымын кошту. Сөздүктүн тили азыркы казак тилине да кыйла жакын болгондуктан, ал бир катар сөздөрдү так жана элестүү которгон.

Андан кийин 2005-жылы атактуу казак жазуучусу Мухтар Ауэзовдун небере кызы, чыгыш таануучу

Зифа-Алуа Муратовна Ауэзова 1990-жылы Түркия Маданият министрлиги даярдаган факсимиледен биринчи жолу толугу менен орус тилине которулуп, Алмата шаарында басмадан жарык көрдү. Бул котормо айрым техникалык, тилдик мүчүлүштүктөрүнө карабастан, мурункуларды кайталабастан, өз алдынча, арабча сөздөрдүн мааниси так которулган. Сөздүктүн мыкты чыгышына З.-А.-М.Ауэзованын орус, араб, англис тилдерин жакшы билиши жана 1982-1985-жылдары “Диван лугат ит-түрктү” англис тилине которушкан Р.Дэнкофф менен Дж.Келлинин баалуу илимий тактоолорун пайдаланышы өбөлгө болгон. Бул котормого анын өмүрлүк жолдошу, араб жана түрк тилдери боюнча адис доктор Роберт Эрмерс баалуу салымын кошуп, Индексин түзүшкөн. Котормодо кыскача фонети-

ка, лексикалык, тарыхый, библиографиялык маалыматтар менен катар, түрк сөздөрүнүн алфавиттик индекстери, нерселердин тематикалык аталыштары, түрк тилдеринин тизмеси, ыр жана макалдардын үзүндүлөрү катышкан сөздөрдүн индекстери берилген.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак // Кыргызстан маданияты. – 1967. №13.
2. Ауэзов З.А. Диван лугати-түрк. –Алмата., 2005.
3. Тенишев Э.Р. указатель грамматических форм к «Дивану тюркских языков» Махмуда Кашгарского // Тр. Языкознания А.Н. Каз ССР. Т.3. Вопросы казак.и уйгур. Языкознания. – 1963, с. 190-212.
4. Чороев Т.К. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы» .- Ф., 1990.